

Не сприяло консолідації в антигітлерівській боротьбі поборювання за верховенство серед різних течій українського націоналістичного руху. Незважаючи на те, що у роки другої світової війни всі воюючі сторони діяли у специфічному морально-психологічному полі, у якому загальноприйняті положення міжнародного права та правила війни були відкинуті всіма учасниками світового збройного конфлікту і домінуючою нормою того часу стало "право сильного", ОУН і УПА несе моральну відповідальність за окремі репресивні заходи, застосовані не тільки до ідейних та політичних супротивників, а й до місцевих жителів західноукраїнських земель.

Водночас, користуючись масовою підтримкою українського населення, при відсутності будь-якої чужої допомоги, Українська Повстанська Армія виступала активним чинником загальноєвропейського антигітле-

рівського руху опору і внесла свій вклад у розгром нацистської Німеччини.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
2. Борець Ю. За Україну, за її волю. – Дрогобич, 1998.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2.
4. Бульба-Боровець, Тарас Отаман. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. – Вінніпег, 1981.
5. В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941–1944 рр. – Рівне, 1995.
6. Дробот І. Кучер В. та ін. Український народ у другій світовій війні. – К., 1998.
7. Дем'ян Г. Проти нацистської окупації // Військо України. – 1993. – № 10.
8. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років XX століття. – Л., 2000.
9. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область. – Л., 1995.
10. Книга Пам'яті України. Чернівецька область. – Чернівці, 1999. – Т. 1.
11. Кондратюк К. Боротьба УПА з німецькими окупантами України: Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвип. – Дрогобич, 2002.
12. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993.
13. Лебедь М. УПА. – Рим, 1946.
14. Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т. 1, кн. 1.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 41, арк. 60.

Надійшла до редколегії 26.01.06

Н. Шевченко, канд. іст. наук

"ІРЛАНДСЬКИЙ ФАКТОР" У БРИТАНСЬКІЙ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Уперше в сучасній українській історіографії проаналізовано вплив так званого ірландського фактору на хід британської історії першої половини XVII ст. Автор наголошує, що ірландську проблему можна розглядати не тільки в локальному контексті, але і як проблему багатоскладового королівства, яке в зазначений період переживало важливий етап трансформації на шляху досягнення британської єдності.

For the first time in modern ukrainian historiography the impact of so called "Irish factor" on the whole course of British history of the first half of the XVIIth c. is analyzed in this article. The author emphasizes, that "Irish problem" can be seen not only in its local context but also as the problem of multiple kingdom, which in this time went through the significant stage of transformation towards the creation of British union.

Динамічні процеси, які охопили у XVII ст. Британські острови, увійшли в історіографію під назвою "Англійська революція". Хоча історики, особливо британські дослідники, ще і по сьогодні сперечаються про характер тих подій (революція, змова Парламенту, боротьба між угрупованнями правлячої еліти, заколот провінцій тощо), проте визнається той факт, що все, що тоді відбулося, не було суто "англійською справою". Ці події втягли у свій вир усі три королівства: Англію, Шотландію та Ірландію, і позначилися на подальшій долі всього регіону.

У статті зроблено спробу проаналізувати вплив "ірландського фактора" в контексті розвитку процесу загальнобританської єдності першої половини XVII ст. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1603–1660 рр., від часу утвердження на англійському престолі шотландської династії Стюартів і до їх реставрації після періоду внутрішніх конфліктів та міжцарювання.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою, на нашу думку, увагою до цього питання як у зарубіжній, насамперед британській, так і у вітчизняній історіографії. Дійсно, у науковій літературі, присвяченій аналізу подій британської історії XVII ст., питання про наявність ірландського чинника спеціально не вивчалось. Події в Ірландії із 1640 по 1690 рр. розглядалися в основному як своєрідне "відлуння" динамічних процесів в Англії. Такий підхід, скажімо, характерний для представників вігського напрямку в британській історіографії XIX ст. – Г. Галлама, Дж. Гріна, Т. Маколея [12, 11, 14].

Основу їх інтерпретації становила схема поступального розвитку англійської представницької демократії, невпинного розширення демократичних свобод. Подіям XVII ст., з огляду на їх значущість, відводилося одне із ключових місць. Хоча ця схема покликана була подати погляд на хід усієї британської історії, однак найбільшим її недоліком, на нашу думку, був англоцентризм. Саме тому, зокрема, події XVII ст. в сусідніх із Англією Шотландії та Ірландії розглядалися побіжно, як відгомін основної боротьби між англійським Парламентом та монархією.

Хоча вігську інтерпретацію подій, її пізнавальну схему та методи дослідження на початку 30-х рр. XX ст. було піддано жорсткій науковій критиці, однак традиції у висвітленні британської історії XVII ст. по суті залишилися сталими. Щоправда, деякі зміни намітилися із середини XX ст., що було спричинено специфікою розвитку британської історичної науки цього періоду, зокрема розширенням тематики досліджень, підвищенням інтересу до ірландської національної історії. Тепер події Англійської революції перетворилися на суто "англійську справу", і головне завдання дослідників ірландської історії цієї доби полягало в аналізі "відлуння" революційних процесів на ірландській території (для порівняння: у істориків-вігів події в Ірландії були "продовженням" подій у самій Англії). Такий висновок дозволяють нам зробити матеріали спеціального історіографічного дослідження Р. Річардсона, де вперше в британській історичній науці подано аналіз вивчення Англійської революції, починаючи із XVII ст. і до наших днів [16].

Новий підхід у висвітленні подій в Ірландії XVII ст. запропонував відомий сучасний історик К. Расселл. У низці своїх наукових публікацій дослідник спробував проаналізувати "ірландські справи" в контексті загальних тенденцій, які охопили Британські острови в цей період [17, 18, 19, 20]. Щоправда, історик по суті обмежився дослідженням лише релігійних мотивів, що вже стало традиційним при вивченні тогочасних процесів. При цьому К. Расселл зробив акцент на висвітленні проблем поширення та поглиблення релігійної Реформації, що, на його думку, у тодішніх британських умовах проявилось у складній комбінації міжрелігійного, антиабсолютистського та міжнаціонального протистояння.

У вітчизняній історіографії досліджувана нами проблема саме в такій постановці не знайшла висвітлення. Згідно з ідеологічними настановами, які панували в радянській історичній науці, пріоритетними темами досліджень із всесвітньої історії модерного часу визнавалися національно-визвольні рухи, соціальні революції (повстання) тощо. Такі тенденції не оминули і радянську бри-

таністику. У працях цілої плеяди радянських науковців, які плідно працювали і над проблематикою Англійської революції, і безпосередньо, над історією Ірландії XVII ст., головний акцент робився саме на вищезазначених аспектах [3, 4, 6]. Цей період ірландської історії, відповідно, розглядався як завершальний етап колоніального поневолення "Зеленого острова" Англією, а повстання 1641–1649 та 1688–1689 рр. як потужні прояви національно-визвольного руху. У цілому ж в інтерпретаціях радянських дослідників Ірландія поставала як заручниця внутрішніх процесів, які переживала в XVII ст. сусідня Англія, а не виступала їх активною політикоформуючою складовою.

У новітній українській історіографії відсутні праці, присвячені висвітленню цього питання, і, отже, запропоноване нами дослідження є першою спробою в даній царині.

Для розуміння проявів ірландського чинника слід спершу окреслити державотворчі процеси на Британських островах на початку XVII ст. На нашу думку, власне сама британська проблема XVII ст., невід'ємною складовою якої є "ірландські справи", породжена якраз особливостям становлення та розвитку державних утворень у цьому регіоні. З формального погляду на початку XVII ст. на островах існувало три незалежних королівства: Англія, Шотландія, Ірландія, і саме в такій послідовності вони фіксувалися в державних паперах після 1603 р. Акт про державну унію, тобто юридичне оформлення процесу об'єднання, між Англією та Шотландією з'явився лише в 1707 р., а між об'єднаним королівством Англії–Шотландії (воно отримало назву Велика Британія) та Ірландією в 1801 р.

Об'єднувачем земель у загальнобританському контексті була Англія. У 1284 р. внаслідок завоювання Едварда I їй вдалося приєднати Велс, який було перетворено на королівський домен. Фактичне об'єднання Англії та Шотландії відбулося в 1603 р., коли після смерті бездітної Єлизабет I Тюдор англійський престол посів представник шотландської королівської династії Джеймс VI Стюарт (Stuart в англійській та Stewart у шотландській транскрипції), ставши англійським монархом під іменем Джеймса I.

Процес "збирання" всіх британських земель під англійською владою значно розтягнувся в часі через проблеми з Ірландією, хоча сам Зелений острів став першим об'єктом англійської колонізації ще в XI ст. внаслідок завоювальницьких походів Генрі II та його васалів.

Значних успіхів у встановленні англійського контролю над Ірландією було досягнуто в XVI ст., за часів правління династії Тюдорів. Англійська влада спробувала зменшити вплив традиційних місцевих інститутів і залучити Ірландію в систему централізованого державного управління. Важливу роль у цьому відіграв ухвалений ще в 1495 р. так званий "Акт Пойнінгса", згідно із яким значно обмежувалася роль ірландського Парламента: він не міг обговорювати жодного проекту, не схваленого попередньо англійським урядом. Окрім цього, кожен статут англійського уряду та місцевої англійської адміністрації набирав чинності на всій території Ірландії, а не тільки в Пейлі – бастионі англійської колонізації, хоча, зауважимо, більша частина острова ще не була підпорядкована англійській Короні.

На думку деяких дослідників, незважаючи на інтенсифікацію централізаторської політики щодо Ірландії за часів правління Тюдорів, усе ж успіхи англійців були досить скромними, їм не вдалося встановити дієвий контроль над Зеленим островом аж до часу придушення повстання Тірона та Тирконелля на початку XVII ст. [9, р. 12–13]. Конфіскувавши землі цих кланів (територія Ольстера), англійська Корона отримала реальні можливості для поширення свого впливу далеко за межі Пейлу.

На початку XVII ст. всі три ще формально незалежні королівства були об'єднані на правах особистої унії в одну

державу, а це стало сприятливою передумовою для нового етапу уніфікації в загальнобританському контексті. Щоправда, Джеймс I Стюарт виявився далекозорим й обережним правителем, який намагався уникати форсування об'єднавчих процесів, аби не збурювати своїх англійських, шотландських та ірландських підданих.

Найгострішою проблемою, яка стояла на заваді уніфікації в межах нового державного утворення, стала **релігійна проблема**. Її суть полягала в особливостях релігійного життя в окремих королівствах. Так, у XVI ст. в Англії і Шотландії відбулася церковна Реформація. В Англії, де цей процес проходив з ініціативи королівської влади та під її контролем, утвердилася Англіканська церква, яка перетворилася на міцну опору державної влади, тоді як у Шотландії під впливом кальвіністських ідей сформувався пресвітеріанський устрій церкви, значно демократичніший за англійський зразок та незалежний від державної влади. Ірландія ж залишилася бастионом католицизму і розглядалася її сусідами як потенційна база Контрреформації.

Як засвідчує аналіз історичних подій XVII ст., вирішення проблеми уніфікації релігійного життя в загальнобританському контексті відбувалося двома шляхами. Перший із них пов'язаний із церковною політикою Чарльза I Стюарта, спадкоємця Джеймса I. Він розглядав **армініанство** як своєрідний фундамент, який би "зцементував" всі три королівства. Однак його новації не сприймалися ні шотландськими, ні ірландськими, ні навіть частиною англійських підданих. Деякі дослідники вважають, що саме на Чарльзі I лежить провина за втягнення пресвітеріанської Шотландії у Громадянську війну [19, р. 531].

Другий шлях досягнення британської єдності в релігійному питанні пов'язаний із діяльністю лідерів парламентської опозиції, і в першу чергу, Дж. Піма. Його суть полягала в подальшому поглибленні церковної Реформації в руслі **пуританізму**. Цю стратегічну лінію надалі продовжила партія парламенту, а згодом і режим протекторату [5, с. 69]. Реалізація цієї церковної політики нагтовхувалася, найперше, на інтереси ірландських підданих, отже, на англійському парламенті лежить провина за втягнення Ірландії у конфлікт. Непорозуміння на релігійному ґрунті посилювалося через те, що в період Громадянських воєн в Англії та в період Міжцарювання ірландці зберігали відданість англійській Короні, тоді як англійський парламент, що конфліктував із монархією, розглядав це як недружній прояв до англійського парламенту і нації в цілому та як "папістську змову". Такий висновок дозволяє зробити аналіз деяких документальних джерел тієї доби [2, с. 159; 5, с. 70; 13, р. 206; 21, р. 211].

Таким чином, намагаючись досягти єдності Британії у сфері релігії, ні монарх, ні англійський Парламент не зважили на той факт, що пропонувані ними два шляхи вирішення релігійного питання мають задовольнити інтереси всіх **трьох королівств**, хоч два з них (Англія і Шотландія) є протестантськими.

На думку деяких дослідників, позиції протестантизму на Британських островах були міцними до 1620-х рр. [18, р. 306], а згодом він поступово їх втрачав. Ознаками цього стало повільне збільшення кола своїх прибічників та неспроможність вироблення нових оригінальних ідей. Проявами кризових явищ можна вважати нездатність протестантських держав згуртуватися під час Тридцятилітньої війни та "непорозуміння" на релігійному ґрунті між Англією та Шотландією, які призвели до втручання у внутрішні справи одна одної і зрештою спричинили розірвання спільних домовленостей, зафіксованих в Урочистій Лізі. Таким чином, Ірландія виявилася, з одного боку, заручницею кризових явищ у протестантському русі на Британських островах (їх подолання втілювалося в бажанні відновити та поглибити реформаційні процеси), а з іншого боку, католицизм роз-

глядався однією із головних перешкод на шляху досягнення британської (протестантської) єдності, яку намагалися втілити в життя в першій половині XVII ст. послідовно правляча династія Стюартів, партія парламенту, а згодом і режим протекторату.

Другою гострою проблемою, розв'язання якої було запорукою британської єдності, була **проблема створення ефективної системи державного управління**. Період раннього модерного часу – це важливий етап у розвитку нового типу владних структур, у визначенні їх повноважень та функціонального призначення в системі централізованого управління.

На Британських островах найшвидшими темпами цей процес проходив в Англії, де ще у XVI ст., на думку деяких британських дослідників, відбулася так звана Тюдоровська революція в управлінні [15]. Її суть полягала в тому, що на зміну Королівському Хаузхолду, як центру адміністративної діяльності, що прямо залежав від особи монарха, прийшла система, яка складалася з адміністративних та судових органів, що були порівняно незалежними від безпосереднього королівського втручання та контролю з боку Двору. Королівський Хаузхолд зберіг за собою функції з обслуговування особистих потреб монарха та перетворився на один із секторів державного механізму, хоча і доволі специфічний. Таким чином, у 30-ті рр. XVI ст. в Англії відбувається перехід від методів "Хаузхолд-управління" країною до методів бюрократичного адміністрування.

Однак цей процес був майже призупинений після воцаріння на англійському престолі представників династії Стюартів, які намагалися повернути важелі реального управління до Королівського двору. Одночасно серед представників владної еліти спалахнули запеклі дискусії щодо прерогатив королівської влади та "привілеїв" парламенту, що втілювалося в знамените ідеологічне протистояння навколо питання про так звану Давню Конституцію [10, р. IX].

Одним із факторів переростання цих теоретичних дискусій у політичне протистояння стала ситуація навколо ірландського питання, а точніше – навколо принципів управління Ірландією. Незважаючи на те, що Ірландія вже протягом тривалого часу перебувала у підданстві англійської Корони, проте реальна можливість встановити над нею адміністративний контроль відкрилася лише після придушення повстання Тірона і Тирконелля (1594–1603), що зігалося у часі з воцарінням Стюартів.

І партія Короля, і партія Парламенту усвідомлювали, що без досягнення політичної уніфікації та централізованої системи управління, британська єдність буде неповноцінною, проте обидві партії по-різному бачили шляхи їх досягнення і спиралися на свої політичні союзників у самій Ірландії. Велику роль у зміцненні позицій королівської влади в Ірландії відіграв Томас Вентворт, граф Страффорд, який протягом 1633–1640 рр. обіймав посаду лорда-намісника. Дбаючи про інтереси монархії, він намагався встановити добрі стосунки як із представниками впливових сімей з числа так званих старих англійців, які оселилися тут ще із XII ст. (цікава деталь: у переважній більшості вони належали до католицької церкви), так і з главами власне ірландських кланів. Англійський Парламент мав собі за політичних союзників в Ірландії так званих нових англійців, точніше – англо-шотландців, які переселялися сюди, починаючи із часів Тюдорів, а наймасовіші хвилі еміграції припали на початок правління Стюартів. В абсолютній більшості ці переселенці були протестантами [8, р. 23–27].

Протягом 30-х рр. XVII ст. методи і стиль керівництва королівського намісника в Ірландії не були предметом обговорення ні в англійському, ні в ірландському парламентах, оскільки ті не скликалися. За встановленою в часи Середньовіччя практикою, парламентські асамблеї збира-

лися, коли монарх потребував фінансового забезпечення, тобто для вוטання податків, надання субсидій.

Ірландський фактор гостро проявився в 1640 р. у зв'язку із повстанням шотландських ковенанторів. Ірландський Парламент, скликаний у 1640 р., на відміну від скликаного в тому ж році англійського так званого "Короткого", а згодом і "Довгого" Парламентів, проголосував за надання Чарлзу I субсидій для придушення повстання його шотландських підданих. Пізніше від графа Страффорда Королю надійшла і пропозиція про перекидання з Ірландії озброєного контингенту для придушення шотландського повстання. Завдяки цим двом обставинам Ірландія виявилася втягнутою в політичний конфлікт, з одного боку, між монархом та англійським Парламентом, з іншого, – між монархом та його шотландськими підданими.

У ході подальших подій жодна із сторін конфлікту не полишала намірів використати ірландську тему у своїх інтересах, проте стратегічний курс залишався незмінним – зміцнити політичну єдність у британському контексті. Підтвердження цьому можна знайти в документах тієї доби [5; 1; 7]. Як засвідчив аналіз цих документів, саме ірландське питання стало лакмусовим папірцем реального рівня політичних розбіжностей між Королем та англійським Парламентом.

Досягнення релігійної та політичної уніфікації було важливою умовою британської єдності, проте без економічної її складової це об'єднання було б нежиттєздатним. Вивчення макроекономічних процесів перш. пол. XVII ст. на Британських островах може бути темою окремого спеціального дослідження, тому в контексті цієї статті ми лише окреслимо декілька моментів. Насамперед зауважимо, що в досліджуваній нами період специфіка торговельних зв'язків полягала в тому, що всі три королівства орієнтувалися на європейські ринки, а регіональна торгівля була слаборозвиненою. Отже, для досягнення британської єдності слід було зосередити увагу саме на розвитку внутрішньобританської торгівлі.

Період ранньомодерного часу характеризується стрімким розвитком капіталізму, намічається специфіка окремих регіонів. Найшвидшими темпами цей процес відбувається в Англії, де зростає не тільки комерція, але й мануфактурне виробництво. З огляду на це, Англія потребувала зручних умов доступу на аграрний ринок з метою забезпечення своїх потреб у дешевій сільськогосподарській продукції. Таким зручним ринком внаслідок своїх природно-кліматичних умов та з огляду на географічне розташування стала Ірландія. Отже, і в економічній сфері особливості генези капіталізму на Британських островах зумовлювали потребу в тісніших контактах між королівствами.

Як засвідчує проведене нами дослідження, ірландський фактор у першій половині XVII ст. виступав важливим елементом становлення британської єдності. Щоправда, включення Ірландії до загальнобританських державних інститутів, створення спільного економічного простору та уніфікація в релігійному житті, – усі ці процеси, природно, викликали реакцію (насамперед, у вигляді тривалого періоду "внутрішньої нестабільності"), що трансформувалася у чітке уявлення про наявність ірландської проблеми.

Аналіз процесів першої половини XVII ст. дозволяє нам зробити висновок про те, що ірландську проблему можна розглядати і в ширшому контексті – як проблему багатоскладового королівства, яке в зазначений період переживало складний етап державотворення, і ці трансформаційні процеси позначилися на внутрішній ситуації в кожному окремому королівстві. Реакція Ірландії на ці процеси, на нашу думку, пояснюється тим, що в умовах трискладового королівства спрацювало сумнівне правило: коли домовляються два партнери, їх інтереси порівняно легше узгоджуються і вони швидше стають